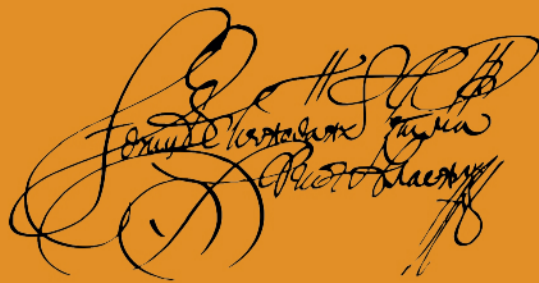

МАЗЕПА

KARL XII

ПЄТР I

10

ЛІФІВ RU.ПРОПАГАНДИ

Автори ідеї

Наталія Білан, директорка Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви»

Наталія Іванченко, кандидатка філологічних наук, начальниця Управління інституційного забезпечення політики національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті

Над виставкою працювали:

Науковий керівник напрямку

Володимир Тилішак, кандидат історичних наук, заступник голови Українського інституту національної пам'яті

Наукові консультанти

Віктор Брехуненко, доктор історичних наук

Ольга Ковалевська, докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця Інституту історії України НАН України

Сергій Павленко, історик-мазепознавець, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис»

Автори текстів

Наталія Білан, директорка Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви»

Людмила Шендрик, заступниця директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви»

Сергій Макаренко, науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви»

Роман Кулик, співробітник Українського інституту національної пам'яті

Олег Пустовгар, співробітник Північно-східного міжрегіонального відділу Українського інституту національної пам'яті

Менеджмент

Наталія Іванченко, кандидатка філологічних наук, начальниця Управління інституційного забезпечення політики національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті

Олег Пустовгар, співробітник Північно-східного міжрегіонального відділу Українського інституту національної пам'яті

Автор назви

Іван Гоменюк, співробітник Українського інституту національної пам'яті

Автор структури

Сергій Бутко, співробітник Північно-східного міжрегіонального відділу Українського інституту національної пам'яті

Дизайнерка: Ганна Беркутова

Редакторка: Оксана Ковальова, кандидатка філологічних наук

У виставці використані світлини музейних предметів із фондової колекції Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» та зображення з відкритих джерел.

ВСТУП

Полтавська битва – один із перших і найвідоміших міфів, створених Російською імперією для утвердження своєї влади в українських землях. Як і під час сучасної російсько-української війни, пропаганда та брехня поширювалися водночас із веденням бойових дій та ще довго після їх завершення.

Ідеологеми про «перемогу російської зброї», «зраду гетьмана Івана Мазепи», «анафему Мазепи», «народну» й ледь не партизанську війну українців проти шведських військ – лише частина маніпулятивних конструктів, створених офіційною російською історіографією за три століття від завершення Полтавської битви.

Щоразу, коли російському імперському проєкту був потрібен символ великої мілітарної перемоги – Полтавська битва обростала новими історіями, сенсами та урочистими святкуваннями чергових річниць.

Метою створення комплексного міфу про велику перемогу Петра I у битві під Полтавою було назавжди очорнити український національний рух і його прагнення до незалежності. Роками російська пропаганда подавала участь гетьмана Івана Мазепи та його прихильників у Великій Північній війні як внутрішню боротьбу в Російській імперії. І будь-які спроби інакше трактувати Полтавську битву вважалися зрадою.

Саме тому першим зневажливим та презирливим прізвиськом для українського патріота стало “мазепинець”. Ще задовго до появи петлюрівців і бандерівців росіяни називали мазепинцями всіх, хто виступав на захист української мови, культури чи автономії української держави.

Прагнення Івана Мазепи об'єднати українські землі, його неоціненний вклад у розбудову Гетьманщини, розвиток освіти, мистецтв, релігії та культури – ці факти ігнорувалися та замовчувалися. Все, пов'язане із цією історичною подією, було затавроване чи фізично знищене.

Проте з погляду української історії, Велика Північна війна та Полтавська битва – це остання спроба української еліти захистити права й державність Гетьманщини. Відтоді гетьмани та козацтво стали ще одними маріонетками імперії. Але попри намагання імперської та комуністичної пропаганди, виступ Івана Мазепи став дороговказом і прикладом для наступних поколінь борців за незалежність України.

Тож під час нового витка російсько-українського протистояння необхідно віднайти й деконструювати всі російські імперські ідеологеми, що роками насаджувались українській історії та отруювали національну пам'ять нашого народу.

На підставі історичних джерел та досліджень спростуємо 10 найпоширеніших міфів про Полтавську битву та Івана Мазепу.

МІФ

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ЗРАДИВ МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ ПЕТРА І

В «Указі всьому Війську Запорозькому» від 1 листопада 1708 року Петро I звинуватив гетьмана Івана Мазепу в тому, що він «изменил нам, великому государю, без всякой данной ему к тому причины и переехав к королю Шведскому» [18, с. 264].

Проте ще до союзу з Карлом XII гетьман обґрунтував козацтву мотиви зміни власного політичного курсу та війни за незалежність: «...не для приватної користі, ані для вищих гонорів, ані для великого збагачення, але для вас усіх, які під владою і регіментом моїм залишаються, для жінок і дітей ваших, для спільного добра матки моєї Вітчизни бідної України, всього війська Запорозького і народу українського, і для зростання і розширення прав і вольностей військових» [14, с. 413].

30 жовтня 1708 року, відразу після підписання українсько-шведського договору, Іван Мазепа в листі до стародубського полковника Івана Скоропадського виклав причини розриву з московським царем: «...ворожа нам здавна московська сила <...> без жодного з нами погодження, почала забирати малоросійські городи в своє посідання, людей наших, пограбованих і до кінця знищених, із них повиганявши, а своїми військами осадивши <...> гетьмана, генеральну старшину, полковників хочуть за притаманними їм звабами до рук прибрати і запровадити у тиранську неволю, ім'я Запорозького Війська згладити, а козаків у драгунію та солдат перевертнути, народ же малоросійський навіки віддати в рабство» [5, с. 248].

Згодом 1710 року, перебуваючи в еміграції у Бендерах, українські козаки на чолі з Пилипом Орликом прийняли Конституцію («Правовий уклад та Конституції стосовно прав і вольностей Війська Запорозького»), де у преамбулі виклали причини, за якими Україна з Військом Запорозьким змушена була вийти з-під московської протекції: «Правительство московське задумало козаків перетворити в регулярне військо, українські міста приневолити у своє підданство, права і вольності скасувати, а Військо Запорозьке, що перебуває в низових околицях Дніпра, до решти викоринити і саме ім'я його навіки стерти з пам'яті» [16, с. 47].

Отже, зі згаданих документів зрозуміло, що основною причиною військово-політичного виступу гетьмана Івана Мазепи та укладання союзу із шведським королем Карлом XII стала централізаторська політика московського царя Петра I: наступ на козацькі права й вольності, обмеження гетьманської влади та прав української адміністрації, податковий і економічний тиск на Гетьманщину, введення в українські міста московських військових залог та гарнізонів, намір ліквідувати полковий устрій в Україні та реорганізувати козацьке військо в регулярне.

Іноземні дипломати визнали українсько-шведський союз справедливим і законним. Зокрема, представник французького уряду в Царгороді Шарль де Феріоль писав: «Козаки не є природними підданими царя, вони тільки піддалися ніби під його протекцію, й ніхто не може обвинувачувати їх за те, що бачачи, як нищать їхні вольності, вони підняли повстання» [26, с. 142].

Російська історіографія в усі часи тлумачила і продовжує тлумачити збройний виступ українських козаків на чолі з Іваном Мазепою проти московського панування як одноосібний акт гетьмана – «зраду» задля власної користі. Єдиним московським документом, у якому визнається, що Іван Мазепа керувався не власними, а загальноукраїнськими інтересами, є лист Олександра Меншикова до Петра I від 26 жовтня 1708 року, в якому той повідомив царю про перехід гетьмана на бік шведського короля, вказавши про справжні наміри й мотивації вчинку Івана Мазепи: «...Понеже когда он сие учинил, то не для одной своей особы, но и всей ради Украины» [19, с. 765].

Портрет гетьмана Івана Мазепи. Худ. М. Підгорний. 1992 р. Полотно, олія

Скульптурний портрет гетьмана України Івана Мазепи. Автор – В. Корчовий. 2003 р. Бронза. Лиття

«...мы воевали между, Бунтов, и не для себя, а для Украины, которую мы хотели видеть свободною, а не под властью чуждого государя, и не для себя, а для Украины, которую мы хотели видеть свободною, а не под властью чуждого государя, и не для себя, а для Украины, которую мы хотели видеть свободною, а не под властью чуждого государя...»

Маніфест гетьмана України Івана Мазепи до українського народу від 28 жовтня 1708 р. Худ. І. Гречановський. Переклад, 2019 р. Папір, фарба

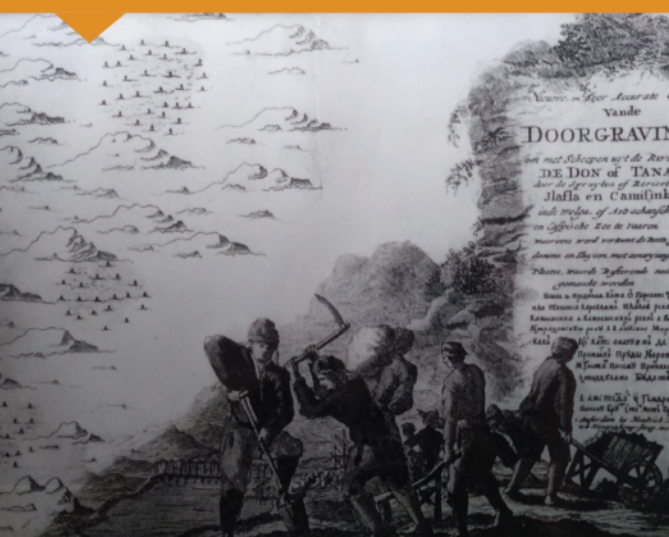
Козаки на спорудженні Ладозького каналу. З картини худ. А. Моравова. Фотокопія

Жовківський замок. Малюнок. Худ. О. А. Щербак. Папір, гуаш

На будівництві Волго-Донського каналу. Копія з картуша карти XVIII ст.

В «Указі до всіх жителів Малої Росії» від 28 жовтня 1708 року Петро I звинуватив Івана Мазепу в тому, що гетьман підписав договір із польським королем Станіславом Лещинським (прибічником шведського короля Карла XII) про передачу України Польщі: «...Малоросийскую землю поработить попрежнему под владение Полское и церкви Божии и святыя монастыри отдать во унию» [18, с. 242]. Цей стандарт-наклеп постійно повторювався і в наступних за часом указах та маніфестах московського царя.

Важливим джерелом для з'ясування згаданого питання є праці Вольтера: «Історія Карла XII, короля Швеції» (1731) та «Історія Російської імперії за Петра Великого» (1759). Другу з них просвітник написав за чималу винагороду на особисте замовлення російської імператриці Єлизавети Петрівни, проте і вона не містить жодних згадок про договори між Іваном Мазепою та Станіславом Лещинським. У прижиттєвих виданнях «Історії Карла XII...» Вольтер повідомив, що головними його інформаторами про Івана Мазепу й Україну були Станіслав Лещинський і Станіслав Понятовський. Польський граф і шведський генерал Станіслав Понятовський, особистий приятель Карла XII, брав участь у Полтавській битві, перебував із Іваном Мазепою (до його смерті) й Карлом XII у Бендерах, виконував дипломатичні доручення шведського короля й, безперечно, був обізнаний з деталями відносин очільників трьох країн. Філософ деякий час мешкав при дворі Станіслава Лещинського й мав необмежені можливості у спілкуванні як із польським королем, так і зі Станіславом Понятовським. Французький просвітник, отримуючи нову інформацію, постійно вносив корективи до своїх прижиттєвих перевиданих праць, але жодного разу не згадав про українсько-польський договір.

Богдан Кентржинський, український історик у шведській еміграції, в монографії «Мазепа» (1962), написаній на основі архівних документів Стокгольма й Упсали, зняв усі обвинувачення з гетьмана щодо передачі України під владу Польщі. Історик зазначав, що «...так званий таємний союз Станіслава Лещинського й Івана Мазепи можна зарахувати до царини легенд. То був найчистішої проби міф, який у 1705–1708 роках із тактичною метою використовувала польська пропаганда, а згодом його перейняла до вжитку й російська» [9, с. 272]. Богдан Кентржинський, зокрема, наводить важливий документ –

відозву Карла XII до українського народу, в якій король «докладно пояснив, що ніхто нічого не робитиме на шкоду вірі та свободі українців, а тим більше не віддасть їх під владу польської корони, хай навіть із ворожого боку недавно стверджували протилежне, поширюючи різні брехливі листівки» [9, с. 272].

Не підтверджує факт договору між Іваном Мазепою і Станіславом Лещинським і польський історик Владислав Серчик. На його думку, «достовірнішим є договір зі шведами, ніж із Лещинським, про що свідчить подальший розвиток подій» [25, с. 84].

Сучасні українські історики Сергій Павленко й Олександр Дубина на підставі значної джерельної бази (дослідження архівів Стокгольма, Упсали, Лунда) довели, що Іван Мазепа не укладав договір зі Станіславом Лещинським.

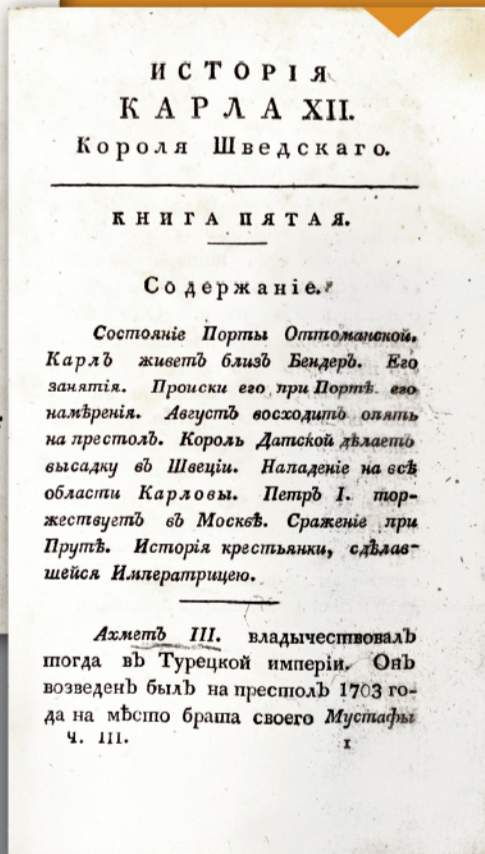
Докторка історичних наук, блискучий знавець російських архівів, зокрема «Батуринського архіву» Івана Мазепи, Тетяна Таїрова-Яковлева зазначає: «Що стосується переговорів із поляками, то жодної письмової угоди з ними у Мазепи не було» [30, с. 275]. Історикиня наголосила: «Лещинський завжди викликав у Мазепи негативну реакцію. Мазепа мав намір за допомогою шведів створити незалежне князівство. Про жодне підпорядкування полякам не йшлося» [30, с. 276–277].

Але в російській історіографії дослідження Тетяни Таїрової-Яковлевої – це виняток із правил. Російські історики, всупереч достеменним історичним джерелам, продовжують використовувати тезу Петра I про передачу Іваном Мазепою України Польщі. Проте вони не згадують те, що Петро I у зверненні до дивізії Людвіга Миколи фон Алларта 26 червня 1709 року обмовився про справжні наміри гетьмана: шведський та польський королі хочуть «отторгнуть от России народы малороссийские и учинить княжество особое под властью <...> Мазепы, в котором ему быть великим князем и иметь у себя во владении казаков донских и запорожских, и Волынь, и все роды казацкие, которые по сей стороне Волги» [31, с. 276].

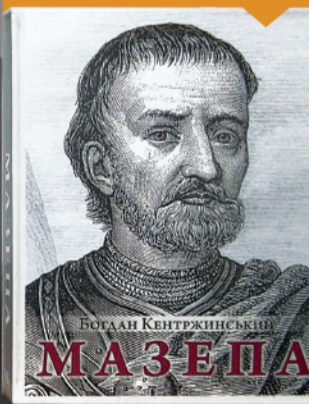
Портрет Станіслава Лещинського. Худ. С. О. Зенін. 1993 р. Графіка, папір

Перша сторінка видання: Вольтер. Історія Карла XII, Короля Шведскаго / Пер. с франц. – Ч. III. – М.: Типография Платона Бекетова, 1804

Перша сторінка видання: Вольтер. Історія Карла XII, Короля Шведскаго / Пер. с франц. – Ч. III. – Кн. V. – М.: Типография Платона Бекетова, 1804

Обкладинка видання: Кентржинський Б. Мазепа. – К.: Темпора, 2013

Обкладинка видання: Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2013

Обкладинка видання: Серчик В. Полтава, 1709 / Пер. с польск. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003

МІФ

УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКОГО ДОГОВОРУ НЕ ІСНУВАЛО

Союз України зі Швецією спирався на давню традицію з часів Київської держави – Русі. Особливо плідною була українсько-шведська співпраця між гетьманом Богданом Хмельницьким, з одного боку, та королевою Христиною (1644–1654) й королем Карлом X Густавом, із другого. Военно-політичний союз між Швецією та Україною 6 жовтня 1657 року в Корсуні по смерті Богдана Хмельницького уклали гетьман Іван Виговський та король Карл X Густав.

Гетьман Іван Мазепа й король Карл XII продовжили справу попередників, підписавши 29-30 жовтня 1708 року в Гірках воєнно-політичний договір [16, с. 134].

Оригінал згаданого документа не зберігся. Після Полтавської битви шведи знищили папери польової канцелярії, щоб важливі документи не потрапили до рук ворога. Проте зміст союзної угоди можна реконструювати як за українськими, так і за шведськими джерелами.

30 жовтня 1708 року в листі до стародубського полковника Івана Скоропадського Іван Мазепа повідомив про укладення договору з Карлом XII: «...ми за спільною згодою з панами генеральними особами, полковниками та старшиною всього Запорозького Війська [звернулися до короля шведського, який] забрані наші права та вольності поверне, розширить, оборонить від того московського тиранського іга Вітчизну нашу Малоросійську і Запорозьке Військо <...> у чому нас упевнив й утвердив своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією» [5, с. 249].

В офіційному повідомленні для Стокгольма про перехід Івана Мазепа на бік шведського короля – бюлетені шведської польової канцелярії від 10 листопада 1708 року, чітко не прописані деталі угоди союзників, але визначена ключова мета об'єднання: «...Його Королівська Величність упродовжив своє військо в цю країну не для того, щоб учинити її жителям якусь шкоду, а для того, щоб вони змогли помститися віроломним ворогам <...> Його Королівська Величність хоче не тільки взяти правителя і всіх жителів цієї країни під покровительство, але й звільнити від ярма» [9, с. 289].

Згадував про домовленості Карла XII з Іваном Мазепою й офіційний історіограф короля Георг А. Нордберг: «...Мазепа пішов під шведську протекцію з умовою, що Україна має бути окремим князівством» [12, с. 150]. Текст договору Івана Мазепа з Карлом XII уміщений у документі Пилипа Орлика «Вивід прав України», написаному в 1712 році як звернення до західноєвропейських урядів щодо оборони національних прав України. Оригінал французькою мовою знайшов український історик Ілько Борщак у архіві замку Дентевіль, опубліковано документ уперше у львівському журналі «Стара Україна» за 1925 рік [16, с. 141]. Основні положення згаданого договору:

1. Його Королівська Величність зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негаймо вислати туди задля цього помічні війська.

2. Все, що завоюється з колишньої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що – як виявиться, належало колись народові українському, передається й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені й вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; до його смерті, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго. Стани України захищають всі вольності згідно зі своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо герба й титулу князя України. Його Королівська Величність не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України князь і Стани передадуть Його Королівській Величності на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч» [16, с. 134, 136].

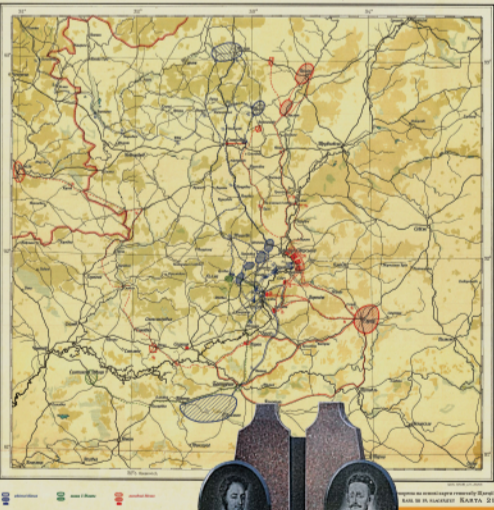
У березні 1709 року до українсько-шведського союзу долучилися запорожці. 27-28 березня 1709 року у Великих Будищах укладено другу українсько-шведську угоду між гетьманом Іваном Мазепою та кошовим отаманом Запорозької Січі Костем Гордієнком, з одного боку, й королем Карлом XII, з другого. Цей договір повторював пункти, підписані 1708 року, проте до нього додали й нові, зокрема, шведський король зобов'язувався не укладати мирової угоди з московським царем, доки не визволить з-під московської влади Україну й Запорожжя [12, с. 153]. Договір визначив і державно-політичний статус України: «Україна з двох сторін Дніпра з Військом Запорозьким й народом малоросійським має бути вічними часами вільною від всякого чужоземного володіння. Союзні держави ні під претекстом визволення її, чи опіки над нею, не мають претендувати на абсолютну владу над Україною й Військом Запорозьким, ні на ленну залежність чи якусь підвласність <...> Цільність границь її, непорушність вольностей, законів, прав і привілеїв її свято мають захищувати, аби Україна вічними часами тішилася своїми правами і вольностями без всякого ущербу» [14, с. 303]. Отже, ця угода мала двосторонній міжнародний характер, відповідала типу союзного договору двох суверенних держав.

По смерті Івана Мазепа 5 квітня 1710 року на козацькій раді у Бендерах гетьманом України обрали колишнього генерального писаря Пилипа Орлика. Було укладено новий договір між Україною та Швецією, в якому підтверджувалися гарантії незалежності й самостійності України. У виданому із цієї нагоди дипломі до Війська Запорозького (зберігається в Національному архіві Швеції) Карл XII обіцяв: «...доки український народ не здобуде давнішньої волі, не складати зброї проти московського царя, боронити цілості границь України й боротися зі спільними ворогами» [8, с. 98].

На ці домовленості опиралися союзники під час бендерського періоду еміграції та згодом, коли Пилип Орлик із козаками перебував у Швеції.

Карта шведського Генерального штабу «Вступ шведського війська на територію України». Електрокопія

Вступ шведського війська на територію України (осінь 1708 року, похід до Батурина)

Пам'ятний знак на місці зустрічі гетьмана України Івана Мазепа та короля Швеції Карла XII, що відбулася 1708 року в с. Дігтярівці. 2008 р.

Карл XII та Іван Мазепа на Дніпрі. Худ. Г. Седерстрьом. 1879 р. Електрокопія

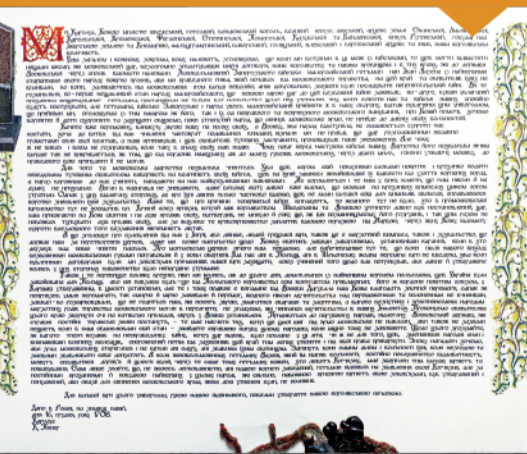

Карл XII. З роботи худ. Д. фон Крафта з оригінала Д. Шварца. Електрокопія

Козацька шабля турецького типу та пістолі. XVII ст. Метал, кістка

Маніфест шведського короля Карла XII до українського народу від 16 грудня 1708 р. Худ. І. Гречановський. Переклад. 2019 р.

Шабля «карабеля». Друга половина XVII – початок XVIII ст. Метал, дерево

Рушниця шведська кремінно-ударна піхотна кінця XVII – початку XVIII ст. Метал, дерево

Гармата XVIII ст. Швеція. Чавун, лиття

Пістолі колицаті. Початок XVIII ст. (ймовірно, Німеччина). Метал, дерево

Манекен козака-сердюка охотницького війська часів гетьмана Івана Мазепа. Реконструкція одягу та спорядження С. Сичевського та С. Шаменкова. 2019 р.

Манекен мушкетера шведського піхотного полку початку XVIII ст. Реконструкція. Передано Товариством військової історії Швеції (SMB) 2018 р.

«Вселенський патріархат не визнавав канонічною анафему, яка була накладена на українського гетьмана Івана Мазепу Російською православною церквою», – така офіційна заява Вселенського патріарха та синоду Константинопольської церкви прозвучала на Всесвітній раді церков у Женеві у 2018 році. У Вселенській Патріархії назвали анафему засобом політично-ідеологічних репресій. «Анафема не мала жодних віросповідних, богословських чи канонічних причин. Після першого зруйнування московськими військами Запорозької Січі в 1709 році українське козацтво повернулось під юрисдикцію Константинопольського патріархату, і Мазепа разом із Пилипом Орликом були одними з перших, хто це зробив», – йдеться в заяві. «На еміграції в м. Бендери Іван Мазепа вільно сповідався у православних священників Вселенського патріархату. Саме вони напутували його на смертному одрі і відпустили від гріхів, а потім і відспівували. Його тіло було покладене в православній церкві містечка Варниці, яка перебувала у юрисдикції Вселенського патріархату, а згодом його перепоховали у місті Галац на Дунаї, де в центральному соборі Свято-Георгієвського монастиря місцевий митрополит відслужив заупокійну службу за спочилим гетьманом. Цей митрополит був ієрархом Вселенського патріархату. Отже, можемо говорити, що Іван Мазепа помер як вірний Матері-Церкві Вселенського патріархату», – наголосив ієрарх Вселенського патріархату, архієпископ Тельміський Іов.

Російська православна церква досі активно використовує накладення анафemi на Івана Мазепу з метою очорнити гетьмана за допомогою одного з найсильніших психологічних аргументів – релігійного. Це робиться зі сподіванням, що в очах українців-християн прокляття Церквою правитиме за незаперечний доказ того, що гетьман – зрадник найвищої проби, а його діяння противні Богові. Власне, такий сенс і вкладав свого часу Петро I у проголошення анафemi. При цьому царя не обходила кричуща невідповідність дійства церковним кано-

нам, адже за всього бажання неможливо віднайти у багатющій спадщині Івана Мазепи жодної справи, за яку він міг би бути підданий анафемі.

Анафема у християнстві – церковне прокляття, відлучення від церкви, що вважалося найвищим покаранням. Підставою для анафemi могли стати порушення «науки віри чи моралі», яких припустилася людина, наприклад, кровозмішення, еретичтво тощо.

31 жовтня 1708 року в листі до митрополита Рязанського Стефана Яворського цар наказав «Мазепу <...> публично в саборній церкві проклятию предать» [18, с. 261]. Анафема відбулася на початку листопада 1708 року одночасно в Глухівському соборі Св. Трійці у присутності Петра I та в Успенському соборі Московського кремля у присутності царевича Олексія Петровича. Її проголосили Іванові Мазепі не за злочини, скоєні проти церкви, а за політичне рішення гетьмана – спробу вийти з-під протекторату Московського царства. Сама процедура анафемування була неканонічною: анафему проголосили без соборного рішення Православної церкви. До того ж, інші патріархати ніколи її не визнавали.

Також Стефан Яворський скомпонував текст анафemi таким чином, що прикінцеве прокляття цілком не узгоджується з мотивувальною частиною. Ця остання – суцільний перелік заслуг Івана Мазепи. Крім того, вже наступного дня після проголошення церковного прокляття гетьманові Стефан Яворський у страшних сумнівах написав проповідь, у якій прорікав, що на Московію владе Божий гнів за гріхи її правителя.

Особливо зловісною анафема поставала й через те, що меценатські заходи гетьмана щодо церкви визнавав навіть сам московський цар, стверджуючи, що Іван Мазепа «великой строитель оных был святым церквам» [18, с. 261].

Фреска «Перший Вселенський собор» із Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. XVIII ст.

Галяховський Д. Тезис Києво-Могилянської академії. 1708 р.

Панегірик Івану Мазепі із гравюри І. Мігури. 1706 р.

МІФ

5

БІЛЬШІСТЬ УКРАЇНЦІВ І КОЗАЦТВА ПІДТРИМАЛА НЕ ІВАНА МАЗЕПУ, А МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ!

У маніфестах Петра I, а пізніше в російських і радянських монографіях про Велику Північну війну насаджувалася теза про те, що український народ і більшість козацького війська не підтримали гетьмана Івана Мазепу. Насправді з метою нейтралізації мазепинців та роз'єднання українців за наказом Петра I був запущений механізм так званих «клятвенних обещаний» – вірнопідданих чолобитних цареві, які мусили підписувати представники міського самоврядування, церковні ієрархи, рядові священники. Ці «вірнопіддані» звернення писали в містах і містечках на підконтрольній московитам території. Настрани знищення Батурина та кривавими розправами у Глухові й Лебедині, жителі Прилук, Лубен, Лохвиці, Миргорода, Варви, Срібного, Ічні, Новгород-Сіверського запопадливо клялися у вірності цареві. Московська пропаганда й тоді, й нині трактує ці події як масове волевиявлення українців, свідчення їхньої вірності Петрові I, «віковічній дружби з російським народом».

Слід зазначити, що на території Гетьманщини налічувалося 11 великих міст, 126 містечок і майже 1800 сіл. Загальний відсоток населених пунктів, де мешканці «клялися у вірності» цареві, становить менше 1%; серед міст і містечок – 10% [17, с. 173]. Отже, про масову підтримку політики Петра I навіть не йдеться. Адже в тих населених пунктах, де не було московських військ, ніхто не виступав із ініціативою писати «вірнопіддані» звернення до царя. Режисером «чолобитних» був Петро I та його оточення. Аналіз текстів цих документів засвідчує однаковий зміст у них, за винятком назви населеного пункту та прізвищ підписантів. Та й термінами на кшталт «достовернейшие подданные», «слуги и подножки», «рабы», «скридла» користувалися в листуванні московські урядовці. Оперативність Петра I та його оточення важко заперечити. Мобільні московські підрозділи зібрали «вірнопіддані» звернення протягом 2–5 листопада й доставили їх цареві у Глухів у переддень до призначених на 6 листопада 1708 року «виборів» нового гетьмана. Всі ці «клятвенные обещания» мали переконати козацьку старшину, яка прибула до Глухова, що простий народ не підтримав Івана Мазепу й залишився вірним Москві. Відтак виборцям слід було відкинути будь-які сумніви щодо того, чи визнавати владу їхнього гетьмана-відступника.

У повстанні мазепинців взяли участь майже 40 тисяч козаків, з них близько 30 тисяч загинули під час військової кампанії [17, с. 146–148]. Із документів часів правління Петра I відомо, що разом із Іваном Мазепою до шведів приєдналися генеральна й полкова старшини, полкові та компанійські козаки, частина запорожців – всього 1500 осіб [18, с. 287]. Гетьманську столицю Батурин залишилися захищати чотири сердюцькі полки, козаки городових полків: Миргородського, Прилуцького, Лубенського – близько 6,5–7 тисяч військовиків. У березні 1709 року до гетьмана приєдналися 8 тисяч запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. У квітні-травні 1709 року під булавою Івана Мазепи об'єдналися п'ять городових і

охотницьких полків.

Для Петра I особливо важливим було заручитися підтримкою запорожців. Упродовж осені 1708-го – зими 1709 року він надсилав на Січ листи зі звинуваченням Івана Мазепи та виділяв значні кошти для заохочення січовиків. Але всі ці царські заходи не мали успіху, бо запорожці були невдоволені політикою Москви. 27 березня 1709 року в сотенному містечку Великих Будищах січовики на чолі з Костем Гордієнком приєдналися до українсько-шведського союзу. Це, за визначенням відомого українського історика Олександра Оглоблина, «було справжнім триумфом політики Івана Мазепи. Під зверхньою владою гетьмана Мазепи з'єднувалася знову велика частина української території – Лівобережжя, Правобережжя й Запоріжжя <...> Гетьманові нарешті вдалося подолати вічну запорозьку опозицію й дістати підтримку цього азилу української вольности» [14, с. 303].

Приєднання запорожців до українсько-шведського союзу збільшило кількість союзної армії та спричинило повстання у південних сотнях Полтавського полку проти московського війська. Генерал Карл Ренне 25 березня 1709 року повідомив Олександрю Меншикову: «Оные запорожцы, так же и тамошние мужики все отложились и уже давно нам неприятели <...> Здесь большой огонь разгарается, который надо заранее гасить» [31, с. 129, 132].

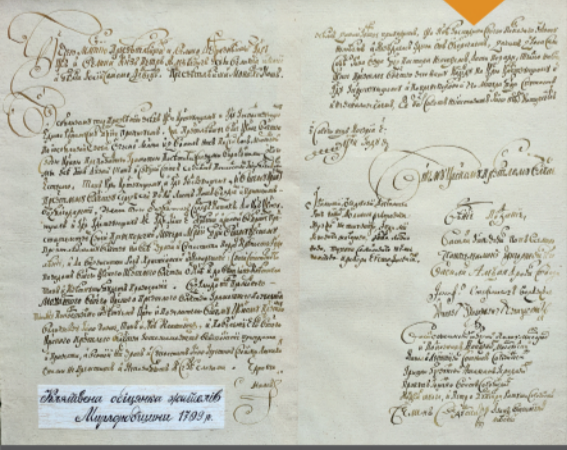
Підтримав гетьмана й очільник Полтавського полку Іван Левенець. Він брав участь у нараді у Батурині в жовтні 1708 року, тож був посвячений у плани гетьмана. Іван Левенець проігнорував накази Петра I: не поїхав до Глухова на «вибори» підконтрольного Москві нового гетьмана й не заарештував мазепинців та полкову старшину, яка безперешкодно покинула Полтаву. В середині листопада 1708 року охтирський полковник Федір Осипов доповідав канцлеру Григорію Головкину: «Полтава издавна нестатечная и теперь з нею добра не сподіватися <...> бо там знайдуться Мазепини и Орликовы приятели, а Чуйкевичев рожоный братъ, полковый писарь всему голова» [10, с. 475]. Гетьманські листи у полтавських церквах зачитували з великою пошаною.

У березні 1709 року південні сотні Полтавського полку забезпечили безперешкодний перехід запорожців на з'єднання з Іваном Мазепою та Карлом XII, про що повідомляв Олександрю Меншикову Карл Ренне: полтавський полк «заплутовал и пристал к запорожцам» [31, с. 130].

Розгром фортеці Батурин – резиденції Івана Мазепи. Худ. В. Савенков. 1950 р. Папір. Акварель

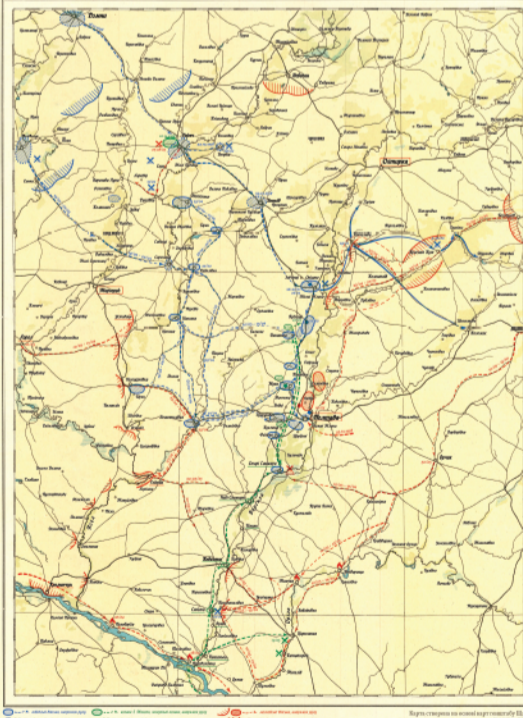

Клятвенні обіцянки жителів Миргорода. Худ. В. Батурин. Середина ХХ ст. Папір, гуаш

Карта шведського Генерального штабу «Бойові дії на Полтавщині в 1708–1709 рр.». Електрокопія

Бойові дії на Полтавщині та похід Карла XII в Слобідську Україну (осінь 1708 р. – весна 1709 р.)

Діорама «Запорозька Січ у другій половині XVII ст.». Худ. О. Гречановський. 2009 р.

Ліворуч: лист Костя Гордієнка до Карла XII від 16 квітня 1709 року. Переклад із оригіналу, який зберігався в Національному архіві Швеції (Стокгольм). Праворуч: сучасники про позицію Полтавського полку у подіях 1708–1709 рр.

У радянському міфі про події Великої Північної війни в Україні з'явилися поняття «народна війна», «партизанська війна проти шведських загарбників», які поєднувалися із «класовою боротьбою народу проти експлуататорів-мазепинців». Посилювалися акценти на начебто збереженні українцями вірності союзу з російським народом, із Росією.

Документи того часу містять свідчення про царську політику щодо населення Гетьманщини. В розлозі «Указі до всього малоросійського народу» від 6 листопада 1708 року Петро I дав вказівки застосовувати тактику «випаленої землі»: перед приходом супротивника до невеликих містечок і сіл наказувалося покинути населені пункти, спаливши їх і знищивши весь провіант. Під страхом смертної кари населенню заборонялося читати універсали Карла XII й Івана Мазепи та продавати шведській армії продовольство, провіант [18, с. 276–284]. Закликаючи до боротьби зі шведами, московський цар заохочував українців, пропонуючи винагороди за полонених: за ввійманого генерала – 2 тисячі рублів, за полковника – тисячу рублів, за інших офіцерів – залежно від звання, за рядових рейтарів і драгунів – по 5 рублів, за кожного вбитого – по 3 рублі [18, с. 284]. Тобто, він спонукав населення до протидії шведським військам шляхом залякування та підкупу.

Не отримавши сподіваної підтримки населення, Петро I вдався до провокативних дій. Царську вказівку «непрестанно партиями неприятелю докучать» [18, с. 310–311] виконували

основні й додаткові підрозділи московської армії. Їх розподіляли так, щоб охопити ланцюгом райони розквартирування шведської армії. Летючі загони калмицьких кіннотників, підрозділи донських, уральських та слобідських козаків вчиняли несподівані напади, завдаючи каролінцям значних втрат.

Російський дослідник Сергій Іванюк зазначає, що на початку лютого 1709 року на Полтавщині московське командування прийняло рішення про проведення масштабних розвідувально-диверсійних рейдів, під час яких війська могли б зайти в тил основних сил супротивника та знищити його найвіддаленіші загони. Загалом використовували всі способи ведення малої війни, як і у Прибалтиці.

Дії згаданих загонів мали чітко окреслений партизанський характер. Радянський історик Веніамін Шутой трактував їх у своїх працях як народну війну проти шведських загарбників. Але документальні свідчення про це відсутні. Тактика москвитів із випалення землі перед приходом шведів змушувала місцеве населення втікати в ліси й переховуватися там зі своїм майном.

Напад українських партизан на шведів. Худ. М. Добронравов. 1950 р. Папір, фарба. Акварель (із фондів Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви»)

Калмицький воїн. Ілюстрація з видання: Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017

Напад білоруських партизан на шведів. Худ. В. Савін. 1950 р. Папір, фарба. Акварель (із фондів Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви»)

Обкладинка видання: Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708–1709 рр. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1951

Представники сучасної російської історичної науки й нині стверджують, що оборона Полтави 1709 року є прикладом мужності й героїзму воїнів гарнізону та місцевих жителів, які пліч-о-пліч протягом трьох місяців боронили від ворога фортецю стратегічного значення.

Справді, Полтава була важливим форпостом Гетьманщини, через неї пролягав шлях із України до Криму, до переправи на Дніпрі – Переволочної, до Запорозької Січі, Правобережної України, Польщі. Після переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля московське командування намагалося зайняти за допомогою своїх гарнізонів найважливіші у воєнно-стратегічному плані населені пункти Гетьманщини. Значення Полтави підсилювалося ще й мотивами політичного характеру. Полтавський полковник Іван Левенець був прибічником Івана Мазепи, проінформованим про плани гетьмана. Під час згаданих подій основна частина Полтавського полку за наказом Петра I перебувала на Дону. Захищати Полтаву було нікому. Інгерманландський полк безперешкодно зайняв місто 3 грудня 1708 року. Іван Левенець був змушений підкоритися силі.

В січні на зміну інгерманландцям до фортеці увійшли Тверський, Устюзький та батальйон Белгородського гарнізонного полку (понад 4 тисячі вояків). Командування гарнізоном прийняв полковник Олексій Келін. На озброєнні артилеристів було 49 гармат. У російській історіографії стверджувалося, що до московитів приєдналися 2600 полтавців (жителів і частково козаків), які взяли участь у «героїчній» обороні Полтави. Проте сучасні дослідники переконують, що в межах фортечних укріплень міста із загальною площею фортеці 40 гектарів мешкало близько 2,5 тисяч осіб, серед них – жінки, діти, люди похилого віку. Тому твердження про 2600 городян, активних оборонців Полтави, є безпідставним. Водночас російські джерела не називають жодного імені полтавця-захисника. Є лист Петра I комендантові Олексію Келіну від 19 червня 1709 року, в якому чітко висловлене ставлення царя до містян: в разі ненадання допомоги гарнізону таємно вивести його з фортеці разом із полтавцями-чоловіками, а місто знищити [20, с. 216–217]. Тобто військові мали б підірвати фортецю разом із мешканцями, які там залишалися.

Міф про героїчну оборону Полтави тривалістю 87 днів (із 1 квітня до 27 червня 1709 року) і відчайдушні штурми фортеці шведами походить із «Дневника военных действий Полтавской битвы», який ще часто називають «Дневником Алексея Келина». Цей твір написав у середині XVIII століття доглядач робіт у Кронштадті Петро Крюкшин. Сучасний російський історик Павло Кротов детально проаналізував «Дневник Алексея Келина», розвінчав численні міфи про облогу фортеці та Полтав-

ську битву, народжені цим твором, і назвав Петра Крюкшина «петербургским сочинителем», літератором-патріотом, який створив героїчну епопею про оборону Полтави [11, с. 26].

Полтава мала стати оперативною базою для подальшого походу Карла XII на Москву. Для шведського короля важливо було облогою фортеці затримати московські війська на лінії Ворскли, дочекатися приходу поляків, татар і спровокувати царя на вирішальний бій. Із середини квітня 1709 року почалася поступова передислокація союзного війська (шведів, козаків Івана Мазепи, запорожців) до Полтави. Тільки в ніч із 30 квітня на 1 травня 600 шведів і 400 запорожців під прикриттям Далекарлійського і Гельсінського полків взялися за облогові роботи [1, с. 382]. Тобто відтоді розпочалася блокада міста, союзники вели інженерні роботи: риття траншей, підкопів, закладання мін, встановлення артилерійських батарей. Супротивник намагався завадити цьому, поруйнувати контрміни, забрати закладений для підризу порох, зняти за допомогою снайперів вояків, які працювали в облогових укріпленнях. За таких обставин обидві сторони зазнавали значних втрат особового складу. При цьому Карл XII не організував масових штурмів фортеці колонами за підтримки артилерійського вогню, їх не засвідчують історичні джерела.

Отже, на противагу російській історіографії, яка використовує термін «оборона» Полтави, ми вживаємо термін «облога», підкреслюючи, що її зумовила не цінність міста як фортеці у військово-інженерному розумінні, а винятково його стратегічне значення як для Петра I, так і для Карла XII. Повноправним господарем фортеці був комендант Олексій Келін із ввіреним йому гарнізоном, який і протидіяв облоговим роботам супротивника. Достеменних джерел про «героїв-полтавців, учасників оборони Полтави» нині не виявлено. Облога Полтави розпочалася 1 травня і тривала до завершення Полтавської битви 27 червня 1709 року. Полтавський полк підтримав гетьмана Івана Мазепу. Масових відчайдушних штурмів міста не було. Облога Полтави значною мірою мала демонстраційний характер: Карл XII найменше був зацікавлений у знищенні полтавського гарнізону та фортеці, справедливо розраховуючи, що шляхом їхньої блокади він зможе викликати головні сили московської армії на генеральну битву.

Барельєфний портрет полковника О. С. Келіна, коменданта Полтави. Автор – С. В. Путря. 1981 р. Алюміній. Карбування

План-схема фортеці Полтави початку XVIII ст. Худ. Є. Путря. 1973 р. Дерево, метал. Карбування

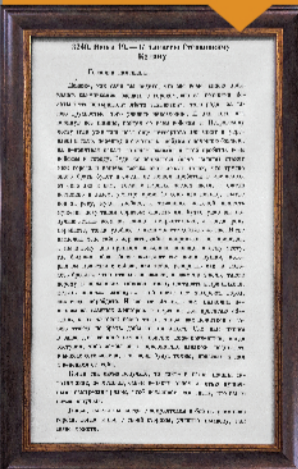
Титульна сторінка щоденника шведського фенріка Роберта Петре за виданням: Petre Robert. Dagbok 1702–1709 // Karolinska krigares dagböcker (utg. A. Quennerstedt). – Bd. I. – Lund. 1901

Епізод героїчної оборони фортеці Полтави від шведських загарбників 25 квітня 1709 р. Худ. Є. В. Путря. 1987 р. Папір, акварель, кольорова туш, темпора (із фондів Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви»)

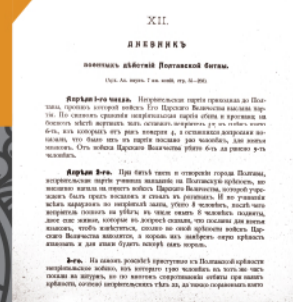

Лист Петра I до О. С. Келіна від 19 червня 1709 р. з видання: Письма и бумаги Петра Великого. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1950. – Т. 9. – Вып. 1

Оборона Полтави 1709 р. Худ. Л. А. Репринцев. 1956 р. Папір, олія (із фондів Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви»)

Сторінка із праці П. Крюкшина «Дневник военных действий Полтавской битвы» зі збірника: Труды Императорского русского военно-исторического общества. – Т. III. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 г.) / Под. рук. А. Байова и Н. Юнакова. – 1909

Міфотворення навколо Полтавської битви почалося відразу після її закінчення. До появи численних легенд, неправд та оман був причетний і сам московський цар Петро I, який широко використовував свою перемогу у згаданому бою із пропагандистською метою. Деякі пропагандистські штампи в середині XVIII століття створив літератор Петро Крюкшин. Його твір використав Іван Голіков під час написання багатотомного видання «Деяння Петра Великого», звідки легенди потрапили в наукову історичну літературу, включно із творами Євгена Тарле та сучасних істориків. Згадаймо деякі з них:

● **Легенда про призначення Полтавської битви на 29 червня 1709 року.** За домовленістю між фельдмаршалами Карлом Реншельдом та Борисом Шереметєвим Полтавська битва мала відбутися 29 червня 1709 року. Однак Карл XII, дізнавшись, що на допомогу Петру I начебто рухається 40-тисячне калмицьке військо хана Аюки, вирішив порушити умови договору і напасті на московитів раніше – 27 червня.

Насправді ніякого договору між шведами та московитами не існувало.

● **Легенда про розбитий Олександром Меншиковим тритисячний резервний корпус шведів.** Згідно з текстом «Реляції про Полтавську битву», Олександр Меншиков, переслідуючи залишки загону Карла Густава Роса, натрапив біля лісу на шведський резерв у складі трьох тисяч вояків. Московити атакували та знищили його. Тих, кому пощастило вижити, взяли у полон. *Насправді у шведів під час битви ніяких резервів, ба більше – таких численних, не було.*

● **Легенда про звернення Петра I до воїнів перед генеральною баталією.** В імперські часи та часи СРСР широко культивували пафосну промову Петра I напередодні Полтавської битви: «Воины. Вот пришёл час, который решит судьбу отечества. И так не должны вы помышлять, что сражаетесь за Петра, но за государство, Петру врученое, за род свой, за отечество <...> А о Петре ведайте, что ему жизнь его не дорога, только бы жила Россия, в блаженстве и славе, для благосостояния вашего». Проте вона має більш пізнє походження. Автором наведеного тексту був Феофан Прокопович, а літературна версія належить Івану Голікову.

Отже, якщо Петро I і звертався до війська, його промова була інакшою, а почути її могли тільки кілька сотень вояків. Для об'їзду численних петровських полків царю потрібно було б кілька годин.

● **Легенда про перевдягання солдатів Новгородського піхотного полку в мундири новобранців.** Щоб відвести основний удар шведської піхоти від полку новобранців, одягнених у сірі каптани, Петро I наказав їм помінятися одягом із загартованим у боях Новгородським полком. Карл XII, дізнавшись від перебіжчика про те, що уніформа досвідчених бійців відрізняється від одностроїв молодих, спрямував на останніх здвоєний батальйон гвардії і потрапив у пастку. *Жодним історичним джерелом цей факт не підтверджено.*

● **Легенда про перелом Петром I ходу баталії завдяки уведенню у бій другого батальйону Новгородського полку.** Мовляв, шведи майже в центрі бойового порядку все-таки прорвали московську лінію саме в тому місці, де стояв перший батальйон Новгородського полку. Тоді Петро I нібито особи-

сто очолив другий батальйон новгородців, повів його вперед і відновив цілісність першої лінії. Це начебто стало переломною миттю битви, після якої шведи почали відступати. Саме наведений епізод бою відтворено на діорамі в музеї історії Полтавської битви. *На картині Дені Мартена-молодшого «Полтавська битва», яку він написав ще за життя московського царя, Петро I зображений не в центрі бойового порядку піхоти, а на чолі московської кінноти правого флангу. Де московський цар насправді перебував під час битви, достеменно невідомо.*

● **Легенда про три кулі, які пронизали капелюх, натільний хрест та сідло коня Петра I.** В Санкт-Петербурзі в Ермітажі зберігається прострелений кулею капелюх Петра I. Кульовий отвір ніби доводить безпосередню участь московського царя у Полтавській битві. *Однак такі докази не можуть ані підтвердити, ані спростувати участь полководця у бойовищі, адже капелюх можна прострелити будь-де. Ще більші сумніви викликають кулі, які потрапили в натільний хрест та сідло.*

● **Легенда про білого коня, на якому Петро I брав участь у Полтавській битві.** Цей міф з'явився за часів СРСР, його створили радянські художники, які почали зображати московського царя не на коні бурої масті, як це було раніше, а на білому. В радянський час вважалося, що великий полководець повинен бути саме на білому коні. *Опудало Лізетти бурого кольору, на якій Петро I справді їздив верхи під Полтавою, нині зберігається в Зоологічному музеї Санкт-Петербурга.*

● **Легенда про те, що назву річки Ворсклі дав особисто Петро I.** Коли цар спостерігав за переправою військ, з його підзорної труби в річку випала лінза. «Эта река – вор скла», – нібито сказав Петро I. *Насправді назва Ворскла вперше згадується ще в Іпатіївському літописі під 1105 роком.*

● **Легенди про співвідношення сил у Полтавській битві.** Російська та радянська історіографія наводила такі дані щодо співвідношення сил супротивників у Полтавській битві: армія Петра I – 42 тисячі, 72 гармати; армія Карла XII – 32 тисячі, 4 гармати. За підрахунками сучасних російських і шведських істориків, здійсненими на основі історичних джерел, числа є дещо іншими. Московська армія налічувала 33 тисячі піхоти, 21 тисячу кавалерії (всього 54 тисячі регулярних військ) та 23 тисячі нерегулярних формувань (калмики, чугуївці, донські та уральські козаки). За висновками та підрахунками українського історика Сергія Павленка, сюди ж входило лише 2000 козаків Івана Скоропадського, які, до того ж, під час бою надіслали Карлу XII петицію прийняти їх на свій бік. Артилерія налічувала 310 гармат, мортир та гаубиць. Відібрана до бою Карлом XII шведська армія становила близько 17 тисяч (8170 піхоти, 7800 кавалерії, 1000 валахів), 5 тисяч нерегулярних формувань (запорожці та козаки гетьмана Івана Мазепи). Втрати сторін: московська – 1650 воїнів (за Павлом Кротовим), шведська – 6900 вояків (за Петером Енглундом).

Портрет О. Д. Меншикова. Невідомий художник. XIX ст. Полотно, олія

Петро I перед Полтавською баталією. Худ. Ю. Рєпін. 1910 р. Полотно, олія

Діорама «Полтавська битва 27 червня 1709 р.». Автори – художники студії імені М. Б. Грекова: А. А. Горпенко, Г. І. Марченко, М. Г. Жашков. 1959 р. Полотно, олія, дерево, гіпс

МІФ

ПОЛТАВСЬКА БИТВА – ВЕЛИКА ПЕРЕМОГА!

Полтавська битва мала довготривалі наслідки для Європи. Відразу після неї московська влада в особі царя Петра I розпочала творення власного бачення цієї події та її історичного значення. В листах, відправлених із поля битви 27 червня 1709 року до найближчого оточення, насамперед до царевича Олексія Петро I назвав перемогу «неслыханною новиною», «неслыханною викторией», «зело превеликой неначаемой викторией» [20, с. 228]. Тобто Петро I сприймав цю перемогу як неочікувану, неймовірну, фантастичну. Проте згодом постала необхідність глибше обґрунтувати причини перемоги московської армії над шведською як для себе, так і насамперед для європейців. Московський цар запустив у хід потужну пропагандистську машину. Масово почали продукуватися листи, реляції, підправлені карти битви, гравюри, живописні полотна, медалі й медальйони, історичні праці. Все це мало переконати сучасників і нащадків у величчя та грандіозності події. За понад триста років Полтавська битва отримала різні оцінки та обросла різними інтерпретаціями, які лягли в основу міфу про неї.

Петро I послідовно переконував Європу, що московити здобули перемогу завдяки його військовому генію. Цар особисто відредагував перший план баталії «Боевые порядки», складений генерал-квартирмейстером московської армії Людвігом Миколою Аллартом, до якого вніс суттєві корективи на свою користь. Саме цей документ опублікували у «Книзі Марсовій» (1713) як один із найдетальніших і найточніших планів Полтавської битви. Проте вже сучасники тих подій зазначали, що вказана на петровській мапі кількість шведських сил, вишикуваних до бою, була більшою за реальну; шведські полки позначені не в тих місцях, де вони справді розташовувалися. Таким чином, план Петра I містить свідомо внесені помилки як щодо зазначеної кількості військових сил, так і щодо позначення фортифікаційних споруд на полі битви. Цар прагнув якнайшвидше повідомити європейським країнам про свою перемогу, тож московські дипломатичні місії отримали два варіанти планів баталії, згодом широко розтиражовані, – Людвіга Миколи Алларта та Петра I. Тому й нині російські картографічні джерела поділяються на дві групи, а дискусії щодо достеменності відображених на них подій не припиняються.

Справжнім пропагандистським виданням стала газета «Ведомости о военных и иных делах», заснована 1703 року. Її випуск про Полтавську перемогу розповсюджували в містах зі спеціальною грамотою, яка містила вказівки щодо відзначення події: читати газету в церквах і монастирях, по три дні служити молебні зі дзвонами й гарматною стрільбою «и для ведома всему народу у градских ворот прибить листы» [21, с. 987].

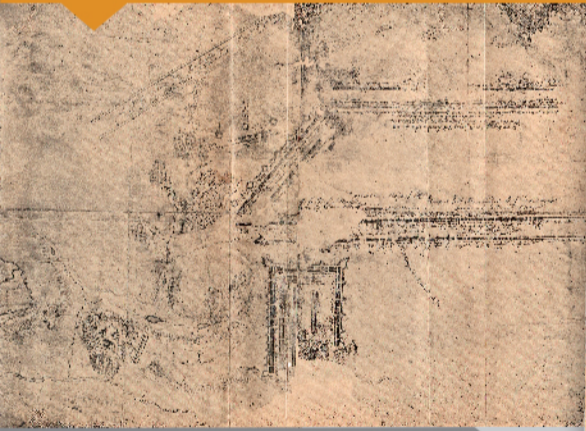
Московський цар особисто редагував книги, присвячені Полтавській баталії: «Обстоятельная реляция... о Полтавской битве» (1709), «Книга Марсова» (1713), «Рассуждения, какие законные причины Его царское величество Петр Первый... к начатию войны против короля Карла XII шведского 1700 году имел...» (1717) Петра Шафірова, «Журнал или поденная записка... Петра Великого...» (рукопис створили за життя Петра I,

книгу видали 1770 року), «Гистория Свейской войны» (рукопис створили за життя Петра I, книгу видали в 1770–1772 роках). У цих виданнях стверджувалося, що перемогу здобули «малым числом и малой кровью», було наведено неправдиві дані щодо співвідношення сил супротивників (применшено кількість московського війська та збільшено чисельність шведської армії, а відтак – і завданих втрат). Саме ці відомості лягли в основу всіх подальших історичних досліджень про Полтавську битву.

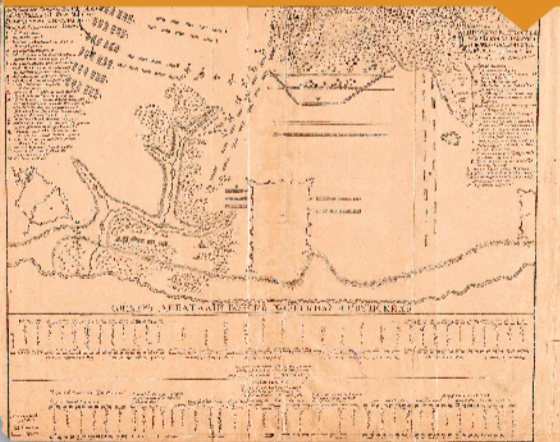
«Преславную викторию» увічнили великою кількістю спеціально виготовлених медалей і медальйонів, гравюр, живописних полотен, написаних на замовлення Петра I найвідомішими майстрами Європи. Московський цар прагнув поширити відомості про свою перемогу й дискредитувати Карла XII та його армію всіма доступними засобами. У стислий термін було замовлено серію медалей і медальйонів, пов'язаних із перемогою під Полтавою. Роботу виконували відомі іноземні майстри Франц Йозеф Мюллер, Соломон Гуен, Готфрід Гаупт, Христіан Вермут, Георг Гауч. Одним із засобів донесення інформації стала і гравюра, яка уможливлювала отримання великої кількості відбитків одного й того самого зображення. Тематичні сюжети замовляли найкращим іноземним граверам Пітеру Пікарту й Адріанові Шхонебеку, а також створили сприятливі умови для роботи власних талановитих майстрів – братів Івана та Олексія Зубових. Зображення медалей і гравюр мали алегоричний характер: Петро I порівнював себе із найвидатнішими полководцями стародавнього світу – Олександром Македонським та Юлієм Цезарем. До нашого часу дійшла значна кількість прижиттєвих зображень московського царя та масштабних батальних картин. Петро I особисто консультував відомого французького художника-баталіста П'єра Дені Мартена-молодшого під час його роботи над полотнами «Полтавська баталія». Московський монарх прагнув показати власний військовий триумф за будь-яку ціну. Тому такі твори щедро оплачувалися. Так, німецькому медальєру Філіпу Генріху Мюллеру виплатили 1 401 талер, а П'єру Дені Мартену-молодшому – 27 880 ліврів.

Перемогу над могутньою шведською армією Петро I пов'язав із милістю Божою. У грамоті до турецького султана Ахмеда III від 10 липня 1709 року зазначено: «Всеvyšний наше справедливое оружие <...> благословити благоволил» [20, с. 280]. Феофан Прокопович, префект Києво-Могилянської академії, у «Слове похвальном», виголошеному 24 липня 1709 року в київському соборі Святої Софії у присутності царя, порівняв Петра I з біблійним героєм Сампсоном, який у боротьбі з левом розірвав тому пащу. Алегорія виявилася вдалою, оскільки за церковним календарем Полтавська битва відбулася в День Святого Сампсона, а традиційним символом Швеції був лев. Феофан Прокопович назвав Петра I «отцом отечества нашего» [32, с. 26], який врятував рідну землю від смертельної небезпеки, проігнорувавши той факт, що цар став ініціатором війни.

План Полтавської битви Людвіга Алларта. 1709 р.

План Полтавської битви Петра I. 1709 р.

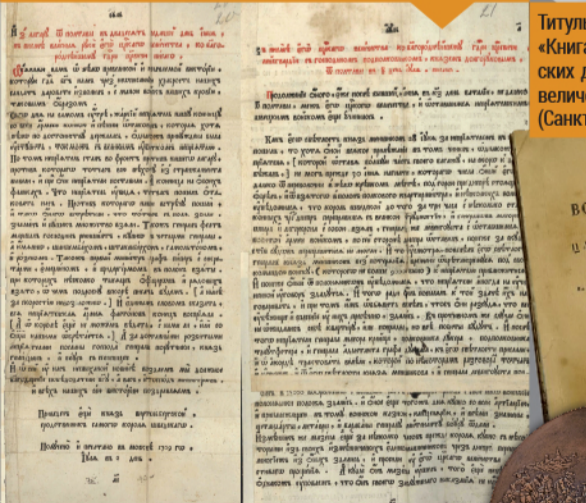

Перша сторінка книги П. Шафірова «Рассуждение, какие законные причины его величество Петр Великий император, и протчая, и протчая; к начатию войны против короля Карла 12, шведского 1700 году имел...» (Санкт-Петербург, 1713)

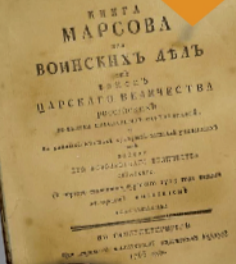
РАССУЖДЕНИЕ
КАКІЕ ЗАКОННЫЕ ПРИЧИНЫ
ЕГО ВЕЛИЧЕСТВО
ПЕТРЪ ВЕЛИКІИ
ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ
ВСЕРОССИЙСКІИ.

И протчая, и протчая, и протчая, Къ начатию войны противъ Короля Карла 12, Шведского 1700 году имѣлъ, и кто изъ стѣхъ оботѣхъ поменлантовъ, во время сси пребывающеи войны, болѣе умѣренности и склонности къ примѣрнѣю показывалъ, и кто въ продолженіи оной, съполь великъмъ разлішѣмъ крови Христіанской, и разореніемъ многѣхъ земель вѣновѣнъ; и съ которои воюющеи сшраимъ

Газета «Ведомости военных и иных дел» від 2 липня 1709 р.

Титульна сторінка праці «Книга Марсова, или Воинских дел от войск царского величества российских...» (Санкт-Петербург, 1713)

Пам'ятна медаль на честь перемоги біля Полтави в 1709 р. Автор – Ф. Г. Мюллер

Скульптура з фонтана «Самсон, що роздирає пащу лева» – частина центральної композиції палацово-паркового ансамблю «Петергоф»

Полтавська баталія. Завершальний етап. Худ. П. Д. Мартен-молодший, 1726 р. Полотно, олія

Барельєф «Перемога під Полтавою 1709 р.», Гальванокопія. Мідь

Після Полтавської битви почалася доба першої української політичної еміграції. Разом зі шведським королем Карлом XII та гетьманом Іваном Мазепою у вигнанні у Бендерах опинилися генеральний писар Пилип Орлик, племінник Івана Мазепи Андрій Войнаровський, генеральний бунчужний Федір Мирович, військовий обозний Іван Ломиковський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний осавул Григорій Герцик. Українське військо налічувало 50 старшин, 500 козаків Гетьманщини, понад 3 тисячі запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком [6, с. 155].

Вже на марші з Очакова до Бендер гетьмана Івана Мазепу і Карла XII наздоганяли окремі групи козаків. 21 серпня 1709 року австрійський посол у Стамбулі Йоган Міхаель фон Тальман повідомив свій уряд, що «...на цей час король Карл XII знаходиться ще в Бендерах при сераскирі Юсуф-паші і зібрав там із своєї розбитої армії поступово корпус із 5000 осіб» [5, с. 688].

Поповнення у Бендерах тривало й далі. Свен Агрелль занотував, що «у вересні прибув «гурт» запорожців, які йшли пішки за нами» [9, с. 405].

У одному зі шведських канцелярських журналів від 15 вересня 1709 року є запис про кількості січовиків, «які пройшли пустелею, щоб розшукати Його Величність і сказати, що в дорозі ще йдуть чималі гурти, бо не можуть знайти безпечного місця, де б їх не переслідували жорстокі московити» [9, с. 405].

Кількісний склад союзного війська перебував і під пильною увагою московського царя. Так, 16 серпня 1710 року бригадир Гаврило Кропотов повідомив Петру I, що «біля Бендер і у Волоській землі виявлено 4 тисячі запорожців» [22, с. 506].

Через рік у вересні 1711 року московський цар отримав інформацію, що «у Бендерах 2 тисячі запорожців, а на річці Дністер стоїть 8 тисяч запорожців у всякій готовності» [23, с. 446].

Такий військовий контингент складно назвати «жалкими бандами казацких сторонников Мазепы», як писав російський історик Микола Молчанов [13, с. 289].

На Військо Запорозьке опирався у своїх державницьких планах гетьман Пилип Орлик, врахувавши інтереси запорожців у «Правовому укладі та Конституції стосовно прав і вольностей Війська Запорозького» та використовуючи цю значну військову потугу впродовж 1711–1714 років із метою відвоювання Правобережної України. Розраховував на запорожців і шведський король Карл XII, поновивши шведсько-український договір, коли підписав його з новообраним гетьманом Пилипом Орликом.

Єдина їхня надія відтепер полягала в тому, щоб за підтримки Швеції і Туреччини вирвати Україну з московських рук. Так

у еміграції зародився український визвольний рух, охрещений ворогами «мазепинство», а прихильників цього руху названо «мазепинцями». Проте мазепинство стало символом нескореності й самобутності, боротьби проти політики російського царизму за визволення України. А історики назвали першу українську політичну еміграцію «мазепинська еміграція».

Після смерті Івана Мазепи гетьманом України обрали колишнього генерального писаря Пилипа Орлика. 5 квітня 1710 року в день виборів було проголошено угоду-договір між новообраним гетьманом, старшиною і козаками. Державний документ мав назву: «Правовий уклад та Конституції стосовно прав і вольностей Війська Запорозького». Він увійшов у історію як перша Конституція України, за якою задовго до класичної американської проголосили пріоритет демократичних принципів.

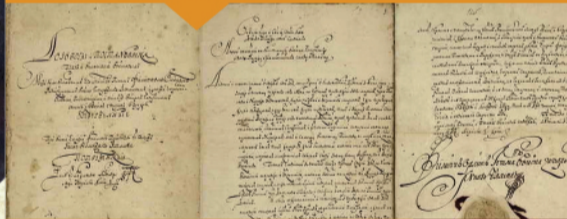
В еміграції також потрапили і представники старшинських родин Полтавщини, зокрема, родини Герциків, Мировичів, Горленків, отаман Кость Гордієнко. Родина Герциків – Атанас, Григорій, Іван і Ганна, діти колишнього полтавського полковника Павла Герцика. Ганна стала дружиною Пилипа Орлика, долала разом із ним усі складнощі життя в еміграції, була надійним помічником у політичних справах. Її брати – члени уряду Пилипа Орлика, виконували дипломатичні доручення гетьмана. Постійно з дипломатичною місією в Європі перебували брати Мировичі – Федір та Іван, Дмитро Горленко. Костя Гордієнка до 1728 року обирали кошовим отаманом Олешківської Січі, він був найпопулярнішим у відстоюванні незалежності України. За свідченням Пилипа Орлика, всі згадані особи взяли участь у розробленні Конституції 1710 року. Сам гетьман своєю невтомною боротьбою за незалежність України здобув повагу і був визнаний у Європі як лідер першої української політичної еміграції.

За висловом Гната Хоткевича, «...полковники-мазепинці – се не убогі егоїсти, а рицарі смерті, що віддали за свою ідею, за світлий ідеал національної незалежності – віддали і вигідне своє життя, і спокій, і душу всю» [33, с. 136-137].

Пам'ятний знак у с. Варниця неподалік м. Бендер (Республіка Молдова), 1999 р. Встановлений на місці розташування колишнього шведсько-українського табору. На сирій гранітній плиті є напис українською мовою, який інформує про те, що саме на цьому місці закінчилося життя славного гетьмана України – Івана Мазепи

«Договори и постановления прав и вольностей войсковых...» (Конституція гетьмана Пилипа Орлика), з-під Бендер від 5 квітня 1710 р. Титульний, перший і останній аркуші документа. Мова староукраїнська. На останньому аркуші – власноручний підпис гетьмана Пилипа Орлика й печатка української козацької держави – Війська Запорозького. Оригінал зберігається в Російському державному архіві давніх актів

Портрет гетьмана України Пилипа Орлика. Худ. М. Підгорний. 2010 р. Полотно, олія

Карта-схема «Відступ союзного війська від Переволочної до Бендер та до Швеції»

«Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in Compendium brevi Stylo collecta» («Затверджені умови договору між гетьманом та Військом Запорозьким, у стислому огляді зібрані») – Конституція Пилипа Орлика у скороченому вигляді. Складається із 16 пунктів. Мова латинська. Оригінал зберігається у Національному архіві Швеції, м. Стокгольм, «Soscasisa». Копія: ЦДІАК України. – Ф. 2236. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 1, 2, 3

Карта-схема «Похід гетьмана Пилипа Орлика на Правобережжя в 1711 р.»

Пам'ятник гетьману України Пилипу Орлику. Встановлений 29 червня 2011 р. у м. Крістіанстаді (Королівство Швеція)

Пам'ятний знак на честь 300-річчя Конституції Пилипа Орлика на території воєнно-історичного меморіального комплексу «Бендерська фортеця». Встановлений 9 квітня 2010 р. в м. Бендерах (Республіка Молдова)

ВИСНОВКИ

Вагомою складовою сучасної інформаційної війни Росії проти України є історична пропаганда, яка й нині активно використовує перелічені вище міфи.

Пожвавлення на інформаційному фронті відбулося напередодні та у дні 300-річчя Полтавської битви. В музеях та архівах Росії організовували тематичні виставки, масовими тиражами друкували наукові та науково-популярні видання, книги для дітей, періодичну пресу тощо. Агітаційного характеру набуло й документальне кіно. Традиційно всіма можливими засобами пропаганди возвеличувався Петро I і принижувався Іван Мазепа.

Полтава у 2009 році опинилася в епіцентрі подій. Тоді в українському місті не святкували, а відзначали ювілейну дату, взявши за гасло шведське прислів'я «Час лікує рани», керуючись толерантним ставленням до історичних подій та вшановуючи пам'ять усіх полеглих на полі бою. Позиція офіційної делегації Росії проявилася в ігноруванні покладання квітів до пам'ятників загиблим українським козакам та шведам від співвітчизників.

Нині пропагандистські видання виходять друком не лише на теренах Росії. Так, у 2011 році в Харкові видавництво «С.А.М.» випустило збірник статей «Соборное мнение о Мазепе», до якого увійшли «доробки» найзапекліших ворогів гетьмана від Яна Хризостома Пасека й Феофана Прокоповича до сучасних істориків та публіцистів, зокрема, й українських.

На противагу цим заходам в Україні протягом 2009–2019 років з'явилось чимало наукових та науково-популярних видань – неупереджених, цікавих, інформативних, які спростовують багато історичних міфів, що стосуються історії України початку XVIII століття. Серед них – двотомне видання «Гетьман», присвячене Іванові Мазепі та його добі [3; 4], післяконференцій-

ні збірники доповідей науковців, присвячені Полтавській битві («Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав» (2009) [24]), переклади монографій шведських істориків щодо подій 1709 року (Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії» (2009) [7]; Кентржинський Б. «Мазепа» (2013) [9]) та сучасні монографії українських учених, присвячені українсько-шведському союзу (Слісаренко О. «Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1709 рр.» (2018) [27]), перебуванню війська Карла XII на півночі Гетьманщини (Павленко С. «Військо Карла XII на півночі України» (2017) [17]), збірники документів, які віддзеркалювали події Північної війни («Доба гетьмана Івана Мазепи в документах» (2007) [5]; «Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах» (2009) [2]), науково-популярні видання, які представляють погляд українських військових істориків на події під Полтавою (Сокирко О. «Український рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 р.» (2009) [28; 29]). Ці видання спростовують значну кількість імперських і радянських міфів про події 1708–1709 років в Україні.

Збройний виступ українських козаків на чолі з гетьманом Іваном Мазепою ще на пів століття затримав повну інкорпорацію України північним сусідом. На думку провідного українського історика Олександра Оглоблина, «...дальша історія України явно показала, що властиво ця величезна поразка української держави й української державницької ідеї, яка сталася 1708–1709 років, разом з тим стала й початком дальшого розвитку українства, української національної ідеї» [15, с. 47].

Список бібліографічних посилань

1. Безверхній О. Щоденник шведського фенріка Роберта Петре як важливе джерело інформації про перебіг подій Великої Північної війни в Україні // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць / Відп. ред. В. Смолий. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 378–396.
2. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1054 с.
3. Гетьман. У двох книгах / Упоряд. О. Ковалевська. – Кн. I. Шляхи. – К.: Темпора, 2009. – 272 с.
4. Гетьман. У двох книгах / Упоряд. О. Ковалевська. – Кн. II. Осмислення. – К.: Темпора, 2009. – 368 с.
5. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1142 с.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України: у 2-х томах. – Т. II (від половини XVII століття). – 2-ге вид. – К.: Глобус, 1992. – 349 с.
7. Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії / Пер. зі шведс. – Харків: Фоліо, 2009. – 348 с.
8. Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Т. 92. – С. 93–169.
9. Кентржинський Б. Мазепа. – К.: Темпора, 2013. – 496 с.
10. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т. 16. Мазепа и мазепинцы. – 2-е изд. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1885. – 752 с.
11. Кротов П. Оборона Полтавской крепости // Совместный выпуск «Военно-исторического журнала» и журнала «Старый цейхауз», посвященный 300-летию юбилею Полтавской битвы. – М., 2009. – С. 26–28.
12. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен: Український вільний університет, 1988. – 286 с.
13. Молчанов Н. Дипломатия Петра Первого. – М.: Международные отношения, 1984. – 440 с.
14. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Л. Винар, упоряд. І. Гирич, А. Атаманенко. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. – 464 с.
15. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті / Упоряд. М. Слабошпицький. – К.: Рада, 1994. – С. 11–47.
16. Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори. – К.: МАУП, 2006. – 736 с.
17. Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. – 512 с.
18. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 8 (июль–декабрь 1708 г.). – Вып. 1 / Ред. И. Андреев. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1948. – 405 с.
19. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 8 (июль–декабрь 1708 г.). – Вып. 2 / Ред. Б. Кафенхауз. – М.: Издательство АН СССР, 1951. – 784 с.
20. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9 (январь–декабрь 1709 г.). – Вып. 1 / Ред. Б. Кафенхауз. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1950. – 529 с.
21. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9 (январь–декабрь 1709 г.). – Вып. 2 / Ред. Б. Кафенхауз. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1952. – 1093 с.
22. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 10 (январь–декабрь 1710 г.) / Ред. Б. Кафенхауз. – М.: Издательство АН СССР, 1956. – 879 с.
23. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 11. – Вып. 2 (июль – декабрь 1711 г.) / Ред. кол.: Б. Кафенхауз, А. Андреев, Л. Никифоров. – М.: Наука, 1964. – С. 745.
24. Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / Ред. кол.: Н. Білан та ін. – Харків: ФОП Толмачова Н. Ю., 2009. – 480 с.
25. Серчик В. Полтава, 1709 / Пер. с польск. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 188 с.
26. Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.
27. Слісаренко О. Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу, 1708–1709 рр. Монографія. – Дніпро: ЛІРА, 2018. – 357 с.
28. Сокирко О. Український рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 р. У двох частинах. – Ч. I. – К.: Темпора, 2009. – 77 с.
29. Сокирко О. Український рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 р. У двох частинах. – Ч. II. – К.: Темпора, 2009. – 69 с.
30. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2013. – 403 с.
31. Труды Императорского русского военно-исторического общества. (ТИРВИО). – Т. III. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 г.) / Под. руков. А. Байова и Н. Юнакова. – СПб.: Типография Г. Скачкова, 1909. – 339 с.
32. Феофан Прокопович. Сочинения / Под. ред. И. П. Еремина. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1961. – 502 с.
33. Хоткевич Г. Іван Мазепа // Гетьмани України: Історичні портрети. Збірник / Упоряд. ж. «Україна». – К.: Редакція ж. «Україна», г. «Вечірній Київ», 1991. – С. 101–150.